

dr Dawid Golik
(Oddziałowe Biuro Poszukiwań i Identyfikacji IPN w Krakowie)

Fort 12 „Luneta Warszawska” i jego historia

Fort „Luneta Warszawska” jest jednym z najstarszych fortów wchodzących w skład wybudowanej przez Austriaków Twierdzy Kraków. Powstał on w latach 1850–1856 jako wysunięty w kierunku północnym, w formie tzw. lunety, fort reditowy, mający chronić przedpole twierdzy i ważną strategicznie drogę do Warszawy (Trakt Warszawski – obecna Aleja 29 Listopada) wraz z istniejącą przy niej Rogatką Warszawską. Z uwagi na tę funkcję i umiejscowienie przyłgnęła też do niego najbardziej znana i obiegowa nazwa – „Luneta Warszawska”, mimo że w nomenklaturze austriackiej fort oficjalnie funkcjonował jako „Luneta nr 12 przy ulicy Warszawskiej” (Der Lunette N° XII nächst/an der Warschauer Strasse). Obiekt składał się pierwotnie z położonej centralnie półkolistej murowanej redity (posiadającej dwa piętra) z dziedzińcem wewnętrznym i kaponierą szyjową chroniącą zapole. Reditę oraz znajdującą się dokoła niej niewielką fosę osłaniał od przedpola pięciokątny wał ziemny, przed którym wybudowana była właściwa fosa chroniona dwoma kaponierami, do których można było dostać się przez prowadzące pod wałem poterny.

Rozwój fortyfikacji wokół Krakowa oraz samego miasta spowodował jednak, że niemal trzydzieści lat po powstaniu fortu, przestał on pełnić funkcję „lunety” i został włączony do wewnętrznego rdzenia twierdzy. Z uwagi na rozbudowę kolei i związaną z tym niwelację znajdującego się w pobliżu Bastionu IV (Rakowice), fort przejął częściowo jego zadanie i otrzymał nową nazwę – Bastion IVa¹. Mimo stałej modernizacji obiekt był jednak na przełomie XIX i XX wieku już mocno przestarzały i nieprzystosowany do metod prowadzenia ówczesnych wojen (przede wszystkim z uwagi na dynamiczny rozwój artylerii). Próbowano wprawdzie utrzymać jego znaczenie, m.in. dobudowując w latach 1907–1908 od strony zachodniej betonowy tradytor, mający ogniem flankującym ochraniać biegnącą w pobliżu linię kolejową oraz powstały w 1913 r. Dworzec Towarowy. Z kolei naprzeciwko bramy fortu, po drugiej stronie ulicy Kamiennej, zlokalizowane były wojskowe składy materiałów budowlanych. Mimo to Bastion IVa był uznawany za obiekt drugorzędny i wojsko austro-węgierskie wykorzystywało go przede wszystkim do celów magazynowych. Fort nie wziął też czynnego udziału podczas walk z Rosjanami na przedpolach Krakowa w

¹ Bastion IVb, który współtworzył system obrony na tym odcinku, był jedynie rozbudowanym tzw. dziełem ziemnym (dawnym FS 13), a nie samodzielny fort.

1914 r. Mieszkańcy kojarzyli go przede wszystkim z ulicą Kamienną, przy której się znajdował, stąd też narodziła się późniejsza, występująca obok „Lunety Warszawskiej”, potoczna nazwa fortu – „Bastion przy Kamiennej”².

Po zakończeniu I wojny światowej i odzyskaniu przez Polskę niepodległości fort przejęło Wojsko Polskie, które podobnie jak Austriacy wykorzystywało go do celów magazynowych, najprawdopodobniej do roku 1925³. Następnie znajdowała się tu filia tzw. więzienia św. Michała (mieszczącego się przy ul. Senackiej 3), które od drugiej połowy lat dwudziestych pełniło funkcje krakowskiego więzienia karno-śledczego. Bastion IVa funkcjonował formalnie najpierw jako Dom Więzienny, a później Zakład Karny. W tym też czasie pomieszczenia w redicie przekształcono w cele i dostosowano do przetrzymywania więźniów⁴. Filię więzienną przy ul. Kamiennej zlikwidowały dopiero władze niemieckie.

We wrześniu 1939 r. po wkroczeniu do Krakowa wojsk niemieckich i rozpoczęciu okupacji Polski, fort podobnie jak inne obiekty policyjne, wojskowe i sądowe, został przejęty na potrzeby władz niemieckich. Nie wiadomo dokładnie kiedy Niemcy zaczęli go wykorzystywać do potrzeb więziennych. Z całą pewnością w 1944 r. Bastion IVa pełnił funkcję aresztu wojennego Wehrmachtu (Kriegswehrmachthaftanstalt) zlokalizowanego przy ówczesnej Benzstrasse 14⁵. Przetrzymywano w nim szeregowych żołnierzy oraz niższych stopniem podoficerów niemieckich i urzędników w służbie Wehrmachtu, którzy wykroczyli przeciwko dyscyplinie wojskowej. W zależności od popełnionego przewinienia, groził im łagodny, zaostrzony lub ścisły areszt, który trwać mógł od jednego dnia do nawet czterech tygodni⁶. Stąd też nie wydają się prawdziwe pojawiające się obiegowo informacje o tym, że fort był wykorzystywany przez niemiecką policję bezpieczeństwa i służbę bezpieczeństwa

² *Najnowszy plan stol. król. miasta Krakowa wykonany przez bud. miejs. odd. b. w Krakowie w roku 1916*, Kraków 1916, skala 1: 10 000.

³ *Stefana Mikulskiego Wielka Księga Adresowa Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa. Rocznik X. Rok 1925*, Kraków 1925, s. 148.

⁴ Inną przedwojenną filię więzienia św. Michała było więzienie przy ul. Czarnieckiego 3 na Podgórzu. Zob. *Skorowidz Rzeczypospolitej Polskiej. Księga adresowa miasta Krakowa*, Kraków 1926, s. 44*; *Księga adresowa miasta Krakowa i województwa krakowskiego 1932*, Kraków 1932, Dział III A, Wykaz domów, s. 45; *Księga adresowa miasta Krakowa i województwa krakowskiego z informatorem miasta Warszawy województwa kieleckiego i śląskiego. Rocznik 1933–34*, Kraków 1933, Liczbowy spis abonentów telefonicznych, s. 14; ibidem, Dział VII, Wykaz domów, s. 25; *Spis abonentów sieci telefonicznej państwowej w Krakowie (dodatek do ogólnego „Spisu abonentów telefonicznych w Polsce” na rok 1934)*, Warszawa 1934, s. 51, 121; ibidem, s. (Kraków) 102.

⁵ National Archives and Records Administration, T 501, R 222, Räumungs- und Auflockerungsmaßnahmen, Einheiten des Heeres, Krakau, 17 IX 1944 r., k. 949; ibidem, Belegungsübersicht, Krakau, 17 IX 1944 r., k. 989–991.

⁶ Areszty wojenne Wehrmachtu (Kriegswehrmachthaftanstalt) funkcjonowały tylko na terenach okupowanych przez III Rzeszę i były odpowiednikiem działających na jej terenie aresztów garnizonowych (Standortarrestanstalt), przekształconych w 1942 r. w areszty Wehrmachtu (Wehrmachthaftanstalt). W roku 1943 r. było ich łącznie 128. Zob. F.W. Seidler, *Die Militärgerichtsbarkeit der deutschen Wehrmacht 1939–1945*, Schnellbach 1999, s. 97, 107–113.

(Sipo und SD), w tym przez okryte złą sławą Gestapo⁷. Placówkami, w których przetrzymywano więźniów politycznych w czasie wojny, były przede wszystkim więzienie policji bezpieczeństwa przy ul. Montelupich w Krakowie (Sicherheitspolizeigefängnis Montelupich) wraz z jego oddziałem kobiecym znajdującym się po drugiej stronie ulicy w części Zakładu Helclów oraz Więzienie Sądu Grodzkiego w Krakowie (Gerichtsgefängnis Krakau), czyli tzw. więzienie św. Michała przy ul. Senackiej 3 (w czasie wojny Wirsingstrasse 3), gdzie przetrzymywano także więźniów kryminalnych⁸. Z kolei na potrzeby prowadzonych śledztw aresztowanych Polaków przetrzymywano w podręcznym areszcie Gestapo przy Schlesienstrasse (obecnie ul. Pomorska 2), gdzie mieściła się siedziba Komendanta Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Krakowie (KdS Krakau).

Po walkach o Kraków, które toczyły się między 18 a 23 stycznia 1945 r. i zajęciu miasta przez Armię Czerwoną, wszystkie budynki oraz obiekty użytkowane dotychczas przez wojsko i policję niemiecką zostały zajęte na potrzeby Sowietów. Taki los spotkał m.in. więzienie przy ul. Montelupich oraz najprawdopodobniej także Bastion IVa, który po przemianowaniu nazw ulic na polskie, ponownie znalazł się przy ul. Kamiennej 16. O okresie tym wiadomo stosunkowo niewiele, pojawiają się jednak przypuszczenia, że bliskość linii kolejowej i więzienny charakter obiektu, mogły sprawić, że Sowieci czasowo przetrzymywali w nim jeńców niemieckich lub zatrzymanych przez siebie Volksdeutsche, których następnie deportowano z Dworca Towarowego do ZSRS. Bastion mógł też pełnić w tym czasie funkcję punktu etapowego dla wywożonych na wschód górników ze Śląska. Informacji tych nie udało się jednak dotychczas zweryfikować, podobnie jak przekazów o rzekomym przetrzymywaniu w tym czasie w „Lunecie Warszawskiej” zatrzymanych przez NKWD i sowiecki kontrwywiad wojskowy „Smiersz” żołnierzy Armii Krajowej⁹.

Najprawdopodobniej w marcu 1945 r. zapadła decyzja, że obiekt zostanie przekazany Polakom. Więzienie przy ul. Montelupich w dalszym ciągu zajmowane było przez Armię Czerwoną, więc na terenie Krakowa brakowało miejsc dla osób aresztowanych przez funkcjonującą już w tym czasie komunistyczną bezpiekę (UB) oraz milicję (MO). Najważniejszym elementem tworzącego się wiosną 1945 r. w Krakowie komunistycznego

⁷ Wątpliwa wydaje się też informacja podawana przez Dariusza Gorajczyka o przetrzymywaniu w Bastionie IVa grupy 40 polskich więźniarek w styczniu 1943 r., która pojawiła się w publikacji *Śladami zbrodni. Przewodnik po miejscach represji komunistycznych lat 1944–1956* (red. nauk. T. Łabuszewski, Warszawa 2012 [fragmenty dotyczące Krakowa autorstwa D. Gorajczyka]).

⁸ *Amtliches Fernsprechbuch für den Distrikt Krakau*, Krakau 1942, s. 18, 29. Zob. A. Chwalba, *Dzieje Krakowa. Tom V. Kraków w latach 1939–1945*, Kraków 2002, s. 182–193; *Kraków czas okupacji 1939–1945*, oprac. zb., Kraków 2010, s. 236–237. Filiami więzienia św. Michała były w tym czasie więzienia przy ul. Czarneckiego i Wielickiej.

⁹ *Śladami zbrodni...*, op. cit., s. 159.

więziennictwa było bez wątpienia więzienie przy ul. Senackiej 3. Nie mogło ono jednak pomieścić wszystkich zatrzymywanych osób, więc utworzono dwie podległe mu filie – przy ul. Wielickiej 2 oraz przy ul. Kamiennej 16, w forcie „Luneta Warszawska”. Najwcześniejszym dokumentem dotyczącym tego obiektu jest raport Kierownika Więzienia Bastion IV (taką formalnie nosiło ono wówczas nazwę) do zorganizowanego dopiero w marcu Wydziału Więziennictwa i Obozów Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Krakowie z dnia 31 marca 1945 r.¹⁰ Dotyczy on stanu więzienia i musiał powstać niedługo po jego przejęciu. Czytamy w nim: *Donoszę, że powierzone mi więzienie nie posiada dostatecznych środków bezpieczeństwa, ponieważ straż jest młoda i niewyszkolona. Z chwilą podniesienia stanu więźniów potrzebna konieczność zwiększenia straży. b/ Umundurowania brak dla 18 strażników i dla 2 żołnierzy dla mnie i dla kpr. c/ Więzienie posiada 25 K.B.K., 5 R.K.M., 1 automat i 1 półautomat*¹¹. Z dokumentu tego wprost wynika, że filia była dopiero „w organizacji”, jednak mimo to znaleźli się w niej już pierwsi więźniowie, których dozorowała przynajmniej dwudziestoosobowa grupa strażników.

Kolejny związany z funkcjonowaniem powojennego więzienia dokument powstał kilka dni później, 4 kwietnia 1945 r. Jest to wykaz statystyczny przedstawiający stan zaludnienia więzienia określanego w nim jako *ul. Kamienna Nr. 16/B[astion] IV*. Kierownik Działu Administracyjnego więzienia pisał: *Stan więźniów w dniu 4.4.1945 roku na Bastionie IV wynosi 87 w tym 10 kob[iet]*. Dodawał przy tym, nie do końca zgodnie z prawdą: *Filia więzienna przerobiona na Więzienie za czasów austriackich. Jest to dawniejszy fort wojenny, otoczony wokół wałem. Tak wewnątrz jak i na zewnątrz odpowiednio okratowany i zabezpieczony. Nadaje się w zupełności do dalszego użytku. Średnia pojemność jego normalnie wynosi 450–600 więźniów*¹². W dokumencie tym wymieniono także poszczególne podgrupy osadzonych tam w tym czasie osób ze względu na artykuły, z których ich oskarżano. 10 więźniów śledczych oskarżonych było z art. 1. Dekretu PKWN z dnia 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu

¹⁰ Więcej o kształtowaniu się aparatu bezpieczeństwa w powojennym woj. krakowskim zob. m.in. W. Frazik, F. Musiał, M. Szpytma, M. Wenklar, *Ludzie bezpieki województwa krakowskiego. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwie krakowskim w latach 1945–1990. Informator personalny*, Kraków 2009, s. 15–66.

¹¹ IPN Kr 467/380, Raporty statystyczne o zaludnieniu więzienia w Krakowie przy ulicy Wielickiej 2 i Kamiennej 16, Raport Kierownika Więzienia Bastion IV do Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego Wydział Więziennictwa i Obozów w Krakowie, [Kraków], 31 III 1945 r., k. 5.

¹² Ibidem, Wykaz statystyczny zaludnienia więzienia w Krakowie ul. Kamienna Nr 16/B. IV w dniu 4 kwietnia 1945 roku, Kraków, 4 IV 1945 r., k. 7.

Polskiego¹³. Kolejnych 14 więźniów śledczych i 10 więźniarek oskarżano z art. 1 Dekretu PKWN z dnia 4 listopada 1944 r. o środkach zabezpieczających w stosunku do zdrajców Narodu¹⁴. Można przypuszczać, że pierwsza dziesiątka oskarżana była o współpracę z Niemcami w czasie wojny, natomiast kolejne dwadzieścia cztery osoby to przedwojenni obywatele polscy oskarżeni o przynależność w czasie okupacji do niemieckiej grupy narodowościowej (tzw. Volksdeutsche). Najprawdopodobniej więc pozostawali oni w gestii utworzonego także dekretem PKWN Specjalnego Sądu Karnego w Krakowie dla spraw zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich. Sporządzający dokument wykazywał ponadto brak więźniów kryminalnych oraz obecność 53 więźniów śledczych pozostających w dyspozycji Wojskowej Prokuratury Garnizonowej w Krakowie. Prokuratora ta prowadziła sprawy zarówno przeciwko wojskowym, jak i działaczom podziemia niepodległościowego, których sądził powstały w lutym 1945 r. Wojskowy Sąd Okręgowy w Krakowie. Dopiero z dniem 1 kwietnia 1946 r. jego kompetencje w sprawach politycznych przejął Wojskowy Sąd Rejonowy (na rzecz którego pracowała Wojskowa Prokuratora Rejonowa w Krakowie)¹⁵. Przypuszczać więc można, że gros osób z tej ostatniej grupy przebywało w Bastionie IVa z przyczyn politycznych.

Samym obiektem interesowało się też w tym czasie polskie podziemie niepodległościowe. W sprawozdaniu informacyjnym za kwiecień 1946 r. krakowskie struktury Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość szacowały, że w marcu tego roku w *bastionie przy ul. Kamiennej* przebywało łącznie 1480 mężczyzn [i] 56 kobiet¹⁶. I choć liczby te są wyraźnie zawyżone, to pokazują, że obok więzienia św. Michała „Luneta Warszawska” postrzegana była w tym czasie jako najważniejszy obiekt więzienny, w którym na terenie

¹³ Brzmiał on: *Kto działając na rękę władzy okupacyjnej niemieckiej: a) brał lub bierze udział w dokonywaniu zabójstw osób spośród ludności cywilnej lub jeńców wojennych, w znęcaniu się nad nimi albo ich prześladowaniu, b) działał lub działa na szkodę osób przebywających na obszarze Państwa Polskiego, w szczególności przez ujęcie lub wywożenie osób poszukiwanych albo prześladowanych przez władzę okupacyjną z jakichkolwiek przyczyn (z wyłączeniem ścigania za dokonanie przestępstw pospolitych), podlega karze śmierci.*

¹⁴ Brzmiał on: *Obywatel polski, który w okresie okupacji niemieckiej na terytorium t.zw. Generalgouvernement i województwa białostockiego bądź zadeklarował swoją przynależność do narodowości niemieckiej (deutsche Volkszugehörige) lub swoje pochodzenie niemieckie (deutschstämmige), bądź faktycznie korzystał z praw i przywilejów z tytułu przynależności do narodowości niemieckiej lub pochodzenia niemieckiego podlega, niezależnie od odpowiedzialności karnej, przytrzymaniu, umieszczeniu na czas nieoznaczony w miejscu odosobnienia (obozie) i poddaniu przymusowej pracy.*

¹⁵ F. Musiał, *Skazani na karę śmierci przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie 1946–1955*, Kraków 2005, s. 15–17. Więcej o kształtowaniu się komunistycznego aparatu sprawiedliwości zob. idem, *Polityka czy sprawiedliwość? Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie (1946–1955)*, Kraków 2005.

¹⁶ Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w *dokumentach*, „Biblioteka Zeszytów Historycznych WiN-u”, t. 1, Wrocław 1997, s. 436. Obok Bastionu IVa twórcy raportu wymieniali też: więzienie św. Michała (1025 mężczyzn, 72 kobiety), więzienie przy ul. Czarneckiego (275 kobiet), więzienie przy ul. Wielickiej (190 mężczyzn) oraz areszty i więzienia dyspozycyjne UB (370 mężczyzn i 26 kobiet).

Krakowa przetrzymuje się członków działaczy podziemia niepodległościowego i przeciwników nowej władzy.

O samych więźniach wiadomo stosunkowo niewiele. Nie udało się odnaleźć dokładnych spisów przebywających w Bastionie IVa osób, ale o warunkach pobytu oraz personaliach aresztowanych dowiadujemy się m.in. z późniejszych relacji. Ppłk. Władysław Owoc „Paweł”, aresztowany w 1945 r. przez UB wysoki oficer Armii Krajowej i Narodowego Zjednoczenia Wojskowego, pisał: *9 lipca 1945 [r.] (poniedziałek) odtransportowano mnie z innymi na Bastion IV przy ul. Kamiennej nr 16. Tam osadzono mnie z Czerkawskim, górale m Bryniarskim w celi nr 10 na parterze, gdzie już przebywał narodziwiec Klepacki z Poznania. Tak w więzieniu św. Michała przy ul. Senackiej, jak i w Bastionie korzystaliśmy z codziennych półgodzinnych spacerów, czego nigdy nie było w bezpiecze. W czerwcu dochodziły już paczki żywnościowe i z bielizną na plac Inwalidów – oczywiście szabrowane, ale coś dochodziło w każdą sobotę – największa radość dla aresztowanych, nazywali [ten dzień] „Matką Boską Podającą”. Na Bastionie przyjmowali paczki dwa razy w tygodniu, tj. [we] wtorki i [w] piątki. Tutaj lepszy porządek, mniej kradli. Wikt więzienny straszny, gorszy aniżeli w bezpiecze. Na Bastionie wszy, pluskwy, miliony pcheł – całe noce bezsenne – każdy z rana pokryty czerwonymi plamami od ukąszeń pcheł. Straż więzienna, szmaciarze z PPR [...]”¹⁷. Na ul. Kamienną trafiali też zwykli żołnierze AK, w tym wielu członków krakowskiego „Żelbetu”. Kpr. pchor. Józef Wyroba „Kozioł” z 11. kompanii „Żelbet” AK wspominał: *W więzieniu św. Michała, gdzie potem trafiłem, siedziałem może tydzień i w końcu zabrano mnie na bastion przy Kamiennej. Tam siedziałem do początku września [1945 r.]. Były dwa poziomy cel. Na parterze siedziała tzw. współpraca z Niemcami i volksdojczy. Na drugim poziomie trzymano żołnierzy Armii Krajowej i Wojska Polskiego zatrzymanych za pospolite przestępstwa. W mojej celi siedziało takich dwóch żołnierzy. Trudno mi teraz powiedzieć, ile tam było cel, nie mieliśmy żadnego kontaktu, wiem tylko, że były dwie cele oficerów AK. W mojej były cztery prycze, na każdej dwie osoby*¹⁸.*

W Bastionie IVa byli osadzeni m.in. żołnierz krakowskiego Kedywu AK Edward Czarnecki „Murzyn” i Tadeusz Honkisz „Bawół”¹⁹. Ten ostatni w rozmowie z Danutą Suchorowską relacjonował: *Ciągle rozmyślałem o ucieczce, nie traciłem nadziei, że wcześniej czy później się to uda. Kiedy jeszcze siedziałem na Bastionie, ominęła mnie pierwsza sposobność. Nie znalazłem się, niestety, w tej celi, z której ucieczka była możliwa. Wprawdzie*

¹⁷ Relacja Władysława Owoca z 1946 r. (ze zbiorów Wojciecha Frazika).

¹⁸ A. Patuła, *Więzienie UB. Odkrywamy tajemnicę bastionu*, „Czas Krakowski”, 22 V 1990 r.

¹⁹ D. Suchorowska, *Rozbić więzienie UB! Akcje zbrojne AK i WiN 1945–1946*, Kraków 1991, s. 113–114.

zakończyła się dramatycznie, bo z kilkunastu uciekających jeden się zabił, skacząc z wysokiego muru, drugi złamał nogi, a udało się jedynie dwóm – ja rozmyślałem jednak tylko o tych ostatnich. Wierzyłem, że i mnie by się powiodło²⁰. O tej zakończonej tylko połowicznym sukcesem ucieczce wspominał także inny więzień „Lunety Warszawskiej”, akowiec z Podhala, Józef Uznański „Jeleń”. Podkreślał, że ułatwił ją jeden ze strażników – żołnierz dywizji kościuszkowskiej. Uciekali ci, którzy siedzieli w celach wewnętrznych fortu, gdzie były tylko drewniane drzwi. Drapali się po wyjściu z cel na mur, po powiązanych ze sobą pryczach. Dużo było tych, którzy wydostali się i skakali do rowu, ale tych których ucieczka powiodła się niewiele – relacjonował²¹. Dodawał też, że tych, których złapano, zamykano następnie na co najmniej 10 dni w wilgotnych karcercach. O karcercze, nazywanym ciemnicą, wspominał także cytowany już J. Wyroba: *Pamiętam jedną jedyną mszę, która odbywała się na korytarzu. Na zakończenie tej mszy zacząłem śpiewać modlitwę obozową, pieśń powstałą jeszcze wśród internowanych żołnierzy w Rumunii. I właśnie za to trafiłem do ciemnicy. Miałem w niej być przez 48 godzin, ale siedziałem tylko kilka, bo właśnie w tym dniu sprowadzili ponad dwadzieścia kilka osób z grupy „Ognia”. Nie było miejsca i wyszedłem²²*. Wydaje się, że wspomnianym w relacjach karcercem (lub jednym z karcerców) było zachowane do chwili obecnej pomieszczenie znajdujące się po lewej stronie od bramy fortecznej, gdzie przed laty odnaleziono i zabezpieczono wydrapane w tynku rysunki i napisy. Także one świadczą o charakterze tego miejsca. Np. jeden z napisów brzmi dosłownie *Tu w karcercze siedział Czulak Marian*, inne odnoszą się do czasu przebywania w tym pomieszczeniu (*12 g, 24 godz., 48 godz., godz 48, 18.VI.45/20 VI. czy 28.VI do 30*).

Napisy pozostawione na murach, ale też na drewnianych drzwiach cel, pozwalają ustalić personalia innych przebywających w „Lunecie Warszawskiej” więźniów. Warto podać kilka przykładów:

- napis w karcercze *25.III-8.VIII 1945 r. „Marynarz”* – odnosi się najprawdopodobniej do osoby kpr. Kazimierza Oprzałka (ur. 3 lutego 1925 r. w Krakowie), który był pod ps. „Marynarz” sekcyjnym krakowskiej 14. kompanii „Żelbet” AK i został 28 marca 1945 r. zatrzymany za przynależność do AK i nielegalne posiadanie broni; wyrokiem Wojskowego Sądu Okręgowego w Krakowie z 21 czerwca 1945 r. skazano go na dwa lata więzienia, ale

²⁰ Ibidem, s. 114.

²¹ D. Suchorowska, op. cit., s. 186. Najprawdopodobniej o tym samym wydarzeniu wspominał J. Wyroba: *W czasie mojego pobytu w bastionie doszło do ucieczki kilkunastu ludzi przez mur wychodzący na Kamienną. Części się udało, ale już w czasie ucieczki podniesiono alarm i resztę zatrzymano*. Zob. A. Patuła, op. cit.

²² A. Patuła, op. cit.

zwolniono wcześniej z uwagi na amnestię; K. Oprzałek ujawnił się 5 października 1945 r. przed komisją likwidacyjną AK w Krakowie²³;

- wielokrotnie pojawiający się na ścianach karceru *Marian Czulak*, to przypuszczalnie partyzant z grupy Józefa Kurasia „Ognia” o ps. „Kot” (ur. 25 marca 1926 r.), który po likwidacji filii więziennej w Bastionie IVa znalazł się w więzieniu św. Michała, uciekł z niego 18 sierpnia 1946 r. i kontynuował działalność podziemną; w 1947 r. został skazany przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie na karę śmierci złagodzoną następnie do 15 lat więzienia; wyszedł na wolność w 1957 r.²⁴;

- z kolei *Jerzy Baster por. pilot AK 26.VI.45* – to najprawdopodobniej st. sierż. pchor. Jerzy Baster, wywiadowca Samodzielnego Batalionu Partyzanckiego „Skała” AK, o ps. „Gala” (ur. 6 grudnia 1921 r.); został on wyrokiem Wojskowego Sądu Okręgowego w Krakowie z 18 lipca 1945 r. skazany na dwa lata więzienia za działalność w AK i nielegalne posiadanie broni (której próbował użyć w czasie aresztowania); został zwolniony na mocy amnestii i ujawnił się 15 października 1945 r. przed komisją likwidacyjną AK w Krakowie²⁵;

- *AK Hłapek* – to najprawdopodobniej Władysław Chłapek „Gandi” z Zakopanego (ur. 15 czerwca 1927 r.), „wtyczka” podziemia w zakopiańskim UB (pracował tam jako wartownik), a następnie jeden z żołnierzy Oddziału Samoobrony AK „Szerszeń” dowodzonego przez por. cc Feliksa Perekladowskiego „Przyjaciela”, który został rozbity przez NKWD w czerwcu 1945 r.; wyrok w jego sprawie zapadł przed Wojskowym Sądem Okręgowym w Krakowie 24 grudnia 1945 r. – został skazany na 3 lata pozbawienia wolności, jednak po zastosowaniu amnestii karę darowano i w styczniu 1946 r. zwolniono go z więzienia²⁶.

Bastion IVa był świadkiem przynajmniej kilku udanych ucieczek osadzonych w nim więźniów. Opisywana wyżej duża ucieczka akowców, o której wspominali m.in. T. Honkisz i J. Uznański, miała najprawdopodobniej miejsce 14 sierpnia 1945 r. Uczestniczyli w niej także członkowie wspomnianej wyżej grupy „Przyjaciela” i współpracownicy „Ognia”: Jan Kluś „Sęp”, Andrzej Marduła „Jastrzębski”, Henryk Pilarczyk „Koliba” i Ryszard Skorupka

²³ IPN BU 2911/1, Kartoteka ogólnoinformacyjna Biura „C” Ministerstwa Spraw Wewnętrznych; IPN Kr 00142/1, Kartoteka ogólnoinformacyjna WUSW w Krakowie; IPN Wr 0076/30, Kartoteka ogólnoinformacyjna WUSW we Wrocławiu.

²⁴ IPN BU 2911/1, Kartoteka ogólnoinformacyjna Biura „C” Ministerstwa Spraw Wewnętrznych; IPN Kr 00142/1, Kartoteka ogólnoinformacyjna WUSW w Krakowie; F. Musiał, *Skazani...*, op. cit., s. 89.

²⁵ IPN BU 2911/1, Kartoteka ogólnoinformacyjna Biura „C” Ministerstwa Spraw Wewnętrznych; IPN Kr 00142/1, Kartoteka ogólnoinformacyjna WUSW w Krakowie. Zob. http://www.kedyw.info/wiki/Sylwetki_%C5%BCo%C5%82nierzy_B#Baster_Jerzy_ps._E2.80.9EGala.22 [dostęp: 19 XI 2016 r.].

²⁶ Akta śledcze nr 79/46 w sprawie Władysława Chłapka (kopia w zbiorach autora).

„Orzeł”²⁷. Dla nich wszystkich zakończyła się ona powodzeniem i niebawem kontynuowali swoją działalność podziemną. Inna udana ucieczka miała miejsce 6 września 1945 r., kiedy Józefowi Uznańskiemu wraz z jeszcze dwójką innych więźniów udało się po obezwładnieniu strażnika pokonać ogrodzenie fortu i dobiec do podstawionego przy Alei 29 Listopada samochodu, którym odjechali następnie do bezpiecznej kryjówki²⁸.

Na osobne omówienie zasługuje pojawiająca się w różnych relacjach informacja o wykorzystywaniu fortu „Luneta Warszawska” jako miejsca, gdzie odbywały się egzekucje skazanych przez komunistyczne sądy więźniów, w tym więźniów politycznych. J. Wyroba relacjonował: *Często przez okna cel skoro świt słyszeliśmy strzały. Brzmiało to jak salwy plutonu. Ludzie mówili, że to były egzekucje*²⁹. Za wspomnieniami jednego z więźniów informację taką podawała także D. Suchorowska. Pisała: *Wychodzili przez główną bramę, obok miejsca, gdzie – jak im objaśniali strażnicy – wykonywano wyroki śmierci [...]*³⁰. Obiegową informację na ten temat powtarzali również zawodowi historycy. Przy okazji opisywania rozbitcia więzienia św. Michała w Krakowie, Stanisław Piwowarski i Jacek Salwiński stwierdzali: *Wyroki śmierci przez powieszenie i rozstrzelanie wykonywano w Krakowie na fortach przy ul. Kamiennej, w więzieniu św. Michała i nieco później na dziedzińcu więzienia Montelupich*³¹. Informacje te powtórzył też za powyższymi źródłami Filip Musiał w swoich opracowaniach dotyczących działalności Wojskowego Sądu Rejonowego w Krakowie³². Z kolei Dariusz Gorajczyk w opracowaniu poświęconym krakowskim miejscom kaźni z okresu komunistycznego, pisał: *Istnieje przekonanie, że Bastion IV, położony na uboczu od centrum miasta, był wykorzystywany jako miejsce wykonywania wyroków śmierci. Miało temu sprzyjać również sąsiedztwo cmentarza Rakowickiego, prawdopodobnego miejsca grzebania straconych w Krakowie więźniów*³³.

²⁷ IPN Kr 467/11, Korespondencja w sprawach organizacji zakładów karnych [dalej: IPN Kr 467/11], Wykaz więźniów zbiegłych z więzienia w Krakowie Senacka 3 [wraz z jego filiami] od 1945 roku do 1949, bmd, bp. W ucieczce brał też udział nie związany z nimi Stanisław Wolski.

²⁸ D. Suchorowska, op. cit., s. 187. Przypuszczalnie towarzyszymi ucieczki J. Uznańskiego byli Jan Gac i Wojciech Nidecki. Zob. IPN Kr 467/11, Wykaz więźniów zbiegłych z więzienia w Krakowie Senacka 3 [wraz z jego filiami] od 1945 roku do 1949, bmd, bp.

²⁹ A. Patuła, op. cit.

³⁰ D. Suchorowska, op. cit., s. 187.

³¹ S. Piwowarski, J. Salwiński, *Rozbitcie więzienia św. Michała w Krakowie 18 VIII 1946*, Kraków 1997, s. 21. Autorzy tego opracowania nie podali jednak na podstawie jakich źródeł wyrazili taki pogląd.

³² F. Musiał, *Skazani...*, op. cit., s. 39; idem, *Polityka czy sprawiedliwość...*, op. cit., s. 399. F. Musiał twierdził, że najprawdopodobniej w formie przy ul. Kamiennej wykonywano do końca 1946 r. wyroki śmierci orzekane wobec więźniów pobliskiego więzienia przy ul. Montelupich. Odbywałoby się to więc już po formalnej likwidacji filii więziennej. Brak jednak dowodów na takie wykorzystywanie fortu, zwłaszcza że w zachowanych księgach cmentarnych pojawia się ewidentny zapis, że miejscem ich śmierci było więzienie Montelupich.

³³ *Śladami zbrodni...*, op. cit., s. 159.

Na obecnym etapie badań uznać należy, że większość egzekucji jakie wykonywano w tym czasie na terenie Krakowa odbywała się jednak nie w Bastionie IVa, lecz w więzieniu przy ul. Senackiej 3. Świadczą o tym zachowane dokumenty oraz księgi grobów cmentarza Rakowickiego, gdzie chowano po egzekucji ciała skazańców. Nie udało się jak dotąd ustalić żadnego nazwiska osoby skazanej przez WSO, lub chociażby SSK, której wyrok wykonany byłby na terenie „Lunety Warszawskiej”. Jedyne potwierdzony przypadek egzekucji przeprowadzonej w Bastionie IVa, to rozstrzelanie dwóch pospolitych przestępców – Stanisława Kijaka oraz Tadeusza Żaka, których nowopowstały WSR w Krakowie skazał 5 kwietnia 1946 r. na śmierć za brutalne zamordowanie kobiety w celach rabunkowych³⁴. Do egzekucji doszło 24 maja 1946 r., a trzy dni później obydwu skazańców pochowano na cmentarzu Rakowickim w Krakowie z adnotacją: *Wykonano wyrok śmierci w Bastionie IV Kraków*³⁵. Był to pierwszy wyrok śmierci orzeczony przez WSR w Krakowie i wykonano go w dniu formalnej likwidacji filii więzienia przy ul. Kamiennej 16. Późniejsze wyroki WSR wykonywano przede wszystkim na dziedzińcu więzienia przy ul. Montelupich. Nie wiadomo też gdzie dokładnie rozstrzelano S. Kijaka i T. Żaka. Odpowiednimi i ustronnymi miejscami były bez wątpienia zarówno fosa fortu, jak też poterny i znajdujący się w pobliżu karceru tradytor wraz z prowadzącym do niego korytarzem. Plutonem egzekucyjnym dowodził podoficer 16. pułku piechoty, przydzielony do plutonu ochrony Wojskowej Prokuratury Rejonowej w Krakowie, Edward Flieger³⁶.

Pewien dystans należy też zachować do powtarzanego niekiedy sądu, że mordowanych w Bastionie IVa ludzi, chowano następnie w fortecznej fosie. Wydaje się to mało prawdopodobne z uwagi na fakt oczywistej bliskości cmentarza Rakowickiego, gdzie grzebano ciała większości znanych nam zabitych z wyroków sądów komunistycznych działaczy niepodległościowych i partyzantów, ale też pospolitych przestępców. Działo się tak zarówno w przypadku więzienia św. Michała (którego filią był Bastion IVa), jak i od 1946 r. więzienia przy ul. Montelupich. Odzwierciedleniem tego są również zapisy w „Dzienniku zmarłych 1945” i „Dzienniku zmarłych 1946” cmentarza Rakowickiego w Krakowie, w

³⁴ WSR w Krakowie, sygn. Rej 15/46, Akta sprawy karnej przeciwko S. Kijakowi i T. Żakowi (kopia w zbiorach F. Musiała); IPN Kr 425/222, Akta więzienne Stanisława Kijaka; F. Musiał, *Skazani...*, op. cit., s. 132–133, 291–292; *Bestialski mord*, „Dziennik Polski”, 14 XI 1945 r. Obydwaj byli aresztowani 12 listopada 1945 r., za zabójstwo Zofii Michalskiej (*przez uderzenie łomem oraz poderżnięcie brzytwą gardła*). Nie wiadomo jednak czy cały czas od aresztowania do egzekucji przebywali w filii przy ul. Kamiennej 16.

³⁵ „Dziennik zmarłych 1946” – kopia księgi cmentarnej cmentarza Rakowickiego w Krakowie w zbiorach Oddziału IPN w Krakowie. S. Kijak i T. Żak wpisani są w księdze pod kolejnymi numerami 1418/46 i 1419/46. Pochowano ich w kwaterze XIb rząd 15 grób 3 wspólnie ze zmarłą 17 maja 1946 r. mieszkanką Krakowa (nie więźniarką).

³⁶ F. Musiał, *Skazani...*, op. cit., s. 319–320 (tu błędnie, że miejscem egzekucji było więzienie przy ul. Montelupich w Krakowie).

których widnieją adnotacje o pochówku osób przywiezionych m.in. z więzienia św. Michała, jego filii przy ul. Wielickiej, więzienia przy ul. Montelupich czy nawet aresztów MO i UB na terenie miasta³⁷. Nie ma tam jednak (poza zapisem na temat S. Kijaka i T. Żaka) wzmianki o jakimkolwiek przypadku przywiezienia ciała z więzienia przy ul. Kamiennej. Mogło jednak być tak, że nie przy wszystkich zabitych przewożonych np. najpierw do Zakładu Medycyny Sądowej w Krakowie, a dopiero później na cmentarz, znajdowała się adnotacja o tym, że pochodzą one z filii w Bastionie IVa³⁸. W końcu, brak jest jakichkolwiek dokumentów na temat tego, co działo się na terenie fortu podczas zajmowania go przez Sowieców (od końca stycznia do połowy marca 1945 r.). Czy wówczas kogoś tam zamordowano lub też pogrzebano – pozostaje sprawą otwartą, którą rozstrzygnąć mogłyby, przynajmniej połowicznie, jedynie badania archeologiczne.

Filia więzienia przy ul. Kamiennej 16 nie funkcjonowała długo. Wiosną 1946 r. władze sowieckie oddały Polakom zdewastowany gmach więzienia przy ul. Montelupich. Po jego wyremontowaniu i dostosowaniu do wymogów bezpieczeństwa przejął je Wydział Więziennictwa i Obozów WUBP w Krakowie. Zdecydowano wówczas o likwidacji więzienia w „Lunecie Warszawskiej”. W piśmie Szefa WUBP w Krakowie z dnia 23 maja 1946 r. do Naczelnika Więzienia w Krakowie poleca się zlikwidować filię Bastion IV w terminie do 24 maja 1946 r. Czytamy: *W związku z tym polecam wszystkich więźniów, osadzonych w Więzieniu – Bastion IV przetransportować do Więzienia Montelupich w Krakowie. Inwentarz Bastionu należy spisać i przekazać na Montelupich protokołem zdawczo-odbiorczym. Tymczasem kierownictwo Więzienia Montelupich obejmie ob. Urbanek Mieczysław. Personel straży więziennej Bastionu należy oddać do dyspozycji ob. Urbanka. Równocześnie polecam rozpocząć pracę w kierunku odrestaurowania pomieszczeń na mieszkania dla straży więziennej w budynku administracyjnym Montelupich*³⁹.

W połowie lat pięćdziesiątych obiekt przekształcono w magazyn broni dla wojsk Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, podlegający zarządowi MSW. Potem budynku przejęło milicyjne przedsiębiorstwo „Konsumy”. Na początku lat dziewięćdziesiątych obiekt

³⁷ Są to adnotacje zarówno o osobach, na których wykonano wyroki śmierci, jak też ludziach, którzy zmarli w więzieniach na skutek chorób i ciężkich warunków tam panujących. Duża część z nich zanim trafiła na cmentarz przechodziła przez krakowski Zakład Medycyny Sądowej. Zob. M. Kasprzycki, *Ustalenie miejsc pochówków ofiar terroru komunistycznego na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie. Stan badań*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2012, nr 36; T. Konopka, *Zabójstwa i inne zgony gwałtowne w pierwszych latach powojennych*, w *zbiorze protokołów sekcyjnych krakowskiego Zakładu Medycyny Sądowej*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2005, nr 24.

³⁸ „Dziennik zmarłych 1945” oraz „Dziennik zmarłych 1946” – kopie ksiąg cmentarnych cmentarza Rakowickiego w Krakowie w zbiorach Oddziału IPN w Krakowie.

³⁹ IPN Kr 467/11, Pismo Szefa WUBP w Krakowie do Naczelnika Więzienia w Krakowie, Kraków, 23 V 1946 r., k. 1.

przejęła Agencja Mienia Wojskowego wynajmując go na magazyny i lokale firm handlowych, a następnie sprzedała go prywatnemu inwestorowi. 13 czerwca 2007 r. Bastion IVa został wpisany do rejestru zabytków pod numerem A-96/M.

Bibliografia

a) źródła archiwalne:

„Dziennik zmarłych 1945” cmentarza Rakowickiego w Krakowie (kopia w zbiorach IPN).

„Dziennik zmarłych 1946” cmentarza Rakowickiego w Krakowie (kopia w zbiorach IPN).

IPN BU 2911/1, Kartoteka ogólnoinformacyjna Biura „C” Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

IPN Kr 00142/1, Kartoteka ogólnoinformacyjna WUSW w Krakowie.

IPN Kr 425/222, Akta więzienne Stanisława Kijaka.

IPN Kr 467/11, Korespondencja w sprawach organizacji zakładów karnych.

IPN Kr 467/380, Raporty statystyczne o zaludnieniu więzienia w Krakowie przy ulicy Wielickiej 2 i Kamiennej 16.

IPN Wr 0076/30, Kartoteka ogólnoinformacyjna WUSW we Wrocławiu.

National Archives and Records Administration, T 501, R 222, Räumungs- und Auflockerungsmaßnahmen.

Akta śledcze nr 79/46 w sprawie Władysława Chłapka (kopia w zbiorach autora).

WSR w Krakowie, sygn. Rej 15/46, Akta sprawy karnej przeciwko S. Kijakowi i T. Żakowi (kopia w zbiorach F. Musiała);

b) relacje:

Relacja Władysława Owoca z 1946 r. (ze zbiorów Wojciecha Frazika).

c) opracowania, informatory, mapy:

Amtliches Fernsprehbuch für den Distrikt Krakau, Krakau 1942.

Bestialski mord, „Dziennik Polski”, 14 XI 1945 r.

Chwalba A., *Dzieje Krakowa. Tom V. Kraków w latach 1939–1945*, Kraków 2002.

Frazik W., Musiał F., Szpytma M., Wenklar M., *Ludzie bezpieki województwa krakowskiego. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwie krakowskim w latach 1945–1990. Informator personalny*, Kraków 2009.

Kasprzycki M., *Ustalanie miejsc pochówków ofiar terroru komunistycznego na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie. Stan badań*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2012, nr 36.

Konopka T., *Zabójstwa i inne zgony gwałtowne w pierwszych latach powojennych, w zbiorze protokołów sekcyjnych krakowskiego Zakładu Medycyny Sądowej*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2005, nr 24.

Kraków czas okupacji 1939–1945, oprac. zb., Kraków 2010.

Księga adresowa miasta Krakowa i województwa krakowskiego 1932, Kraków 1932.

Księga adresowa miasta Krakowa i województwa krakowskiego z informatorem miasta Warszawy województwa kieleckiego i śląskiego. Rocznik 1933–34, Kraków 1933.

Musiał F., *Polityka czy sprawiedliwość? Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie (1946–1955)*, Kraków 2005.

Musiał F., *Skazani na karę śmierci przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie 1946–1955*, Kraków 2005.

Najnowszy plan stol. król. miasta Krakowa wykonany przez bud. miejs. odd. b. w Krakowie w roku 1916, Kraków 1916, skala 1: 10 000.

Patuła A., *Więzenie UB. Odkrywamy tajemnicę bastionu*, „Czas Krakowski”, 22 V 1990 r.

Piwowarski S., Salwiński J., *Rozbicie więzienia św. Michała w Krakowie 18 VIII 1946*, Kraków 1997.

Seidler F.W., *Die Militärgerichtsbarkeit der deutschen Wehrmacht 1939–1945*, Schnellbach 1999.

Skorowidz Rzeczypospolitej Polskiej. Księga adresowa miasta Krakowa, Kraków 1926.

Spis abonentów sieci telefonicznej państwowej w Krakowie (dodatek do ogólnego „Spisu abonentów telefonicznych w Polsce” na rok 1934), Warszawa 1934.

Stefana Mikulskiego Wielka Księga Adresowa Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa. Rocznik X. Rok 1925, Kraków 1925.

Suchorowska D., *Rozbić więzienie UB! Akcje zbrojne AK i WiN 1945–1946*, Kraków 1991.

Śladami zbrodni. Przewodnik po miejscach represji komunistycznych lat 1944–1956, red. nauk. T. Łabuszewski, Warszawa 2012 (fragmenty dotyczące Krakowa autorstwa D. Gorajczyka).

Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach, „Biblioteka Zeszytów Historycznych WiN-u”, t. 1, Wrocław 1997.

d) źródła internetowe:

http://www.kedyw.info/wiki/Sylwetki_%C5%BCo%C5%82nierzy_B#Baster_Jerzy_ps._.E2.80.9EGala.22 [dostęp: 19 XI 2016 r.].